

*О.П. Тімченко,
кандидат філософських наук,
доцент Львівської комерційної академії*

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА

Нинішні трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, перехід від одних способів організації життя суспільства до інших супроводжуються зміною моральних і культурних устоїв. У контексті руйнації нав'язаних радянською пропагандою цінностей з одночасним запозиченням елементів культури сучасних західних суспільств і вибірковою реанімацією власних стародавніх традицій гостро постає питання про напрям формування і розвитку сучасної української культури.

У зв'язку із цим, гадаємо, надзвичайно актуальними є дослідження історіософських концепцій розвитку культури загалом. Автором однієї з таких концепцій є надзвичайно популярний на Заході, але все ще мало відомий в Україні, видатний філософ ХХ століття М.Бердяєв.

На його думку, аналіз історії, її призначення і змісту розкриває визначальну роль творчості в людській долі. У творчості, яка є підвалиною людської культури, людина досягає глибини справжньої духовності. Саме культурі, вважав мислитель, належить першість у визначенні спрямованості історичного процесу: “Не в політиці і не в економіці, а в культурі здійснюються цілі суспільства” [4, 247]. Саме вона розкриває унікальність і своєрідність історичного процесу.

Основна проблема сучасного світу, вважав М.Бердяєв, – відношення творчості до життя або культури до буття: “На вершинах культури людину мучить протилежність між тим, щоб створювати щось, і тим, щоб бути чимось. Генії діяли, але недостатньо були; святі були, але мало діяли. Творчість народжувалася з недосконалість і недоліку. Занадто досконалі перестають діяти” [2, 520].

За своєю природою культура є вираженням найглибшої невдачі творчості людини. Сама вона є невдачею, тому що за її допомогою людина не може здійснити творчого перетворення буття. У культурі ми досягаємо не краси, пізнання або любові, а символи краси, пізнання і любові. У цьому сенсі культура є не самим буттям, а лише його символом: “Культура кристалізує людські невдачі. Усі досягнення культури – символічні, а не реалістичні” [2, 521].

Становлення нової культури відбувається не в ході появи нового життя або нового способу буття, а в процесі утвердження нових цінностей. Саме в створенні цінностей і полягає основне призначення культури. При цьому цінності, що встановлюються в процесі культурної творчості, не можуть поліпшувати або змінювати життя, оскільки самі стають метою життя. Невдача культури полягає в тому, що вона творить цінності “нескінченної серединності”. Вона в усьому закріплює погану нескінченність, ніколи не досягаючи вічності. Але, підкреслював М.Бердяєв, “культура завжди права проти нігілізму й анархізму, проти дикості і варварства. Сама невдача культури – священна невдача, і через невдачу цю лежить шлях до вищого буття” [2, 522].

Людина завжди прагнула зробити культуру частиною свого повсякденного об'єктивованого життя. Однак, переборюючи її символічно умовний характер, об'єктивуючи і матеріалізуючи її, вона перетворювала культуру в цивілізацію. Цінності культури ставали підвалиною її утилітарно-практичного життя, але при цьому зникав їх духовний першопочаток. Невдача культури, зазначав М.Бердяєв, розкриває перед людиною ту істину, що не можна використовувати досягнення культури для одержання

повсякденної вигоди або практичної користі. Їх значення і цінність полягають у них самих. Лише досягаючи це, людина виходить за межі своїх земних насолод і мрій.

Подолання культури можливо лише зсередини, у процесі здійснення її переходу в інобуття, у понадкультурне, тобто у вічний, позачасовий стан. Геній переборює культуру у своєму творі. Досконала культура так само неможлива, як неможливий досконалий земний світ. Однак це не означає, що не можна прагнути до досконалості в культурі. Досягаючи досконалості, людина переборює рамки культури і виходить на межі абсолютного буття. Невдача культури означає, що людству дотепер не вдалося вийти за її межі, що його історія здійснювалася усередині культури, а не поза її минушими й обмеженими формами.

На думку М.Бердяєва, корені культури завжди релігійні: в її основі лежить віра людини в існування вищих духовних цінностей. “Джерела її – сакральні. Навколо храму зачалась вона й в органічний свій період була пов'язана з життям релігійним. Так було у великих древніх культурах, у культурі грецькій, у культурі середньовічній, у культурі раннього Відродження. Культура – шляхетного походження. Їй передався ієрархічний характер культури” [4, 248]. Однак за часів середньовіччя релігійний характер середньовічної культури, її виняткова спрямованість до неба фактично призвели до забуття земного життя. Цінності релігійної культури поступово виявлялися в явній невідповідності з можливостями і потребами життя величезної більшості людей. Тому починається процес секуляризації культури, внаслідок якого її найвищою цінністю постає сама людина. Гуманістична культура прагнула перетворити людину в творця і водночас в мету історичного процесу. Але в підсумку це призвело до неадекватного самозвеличування і повної деморалізації людини. Було знищено в ній не тільки Бога, але й саму людину, яка почала уявляти себе Надлюдиною. Зрештою Гуманізм призвів до духовного виснаження і деградації, що змусило людей знову звернутися до віри. Отже, секуляризація виступила умовою релігійного відродження культури. Світська культура в процесі свого вільного розвитку сама, без тиску ззовні, має прийти до релігійної віри. Будь-який примус у сфері духу є запереченням свободи, а відтак і творчості.

Філософ висловлював думку, що всяка культура проходить етапи становлення, піднесення, розквіту й занепаду: “На початку розвитку культури – варварство, наприкінці цього розвитку – занепадництво. Варварство і занепадництво з протилежних кінців загрожують культурі... На своїй вершині культура відривається від своїх онтологічних основ, відокремлюється від своїх життєвих джерел, стає більш витонченою і починає відцвітати. Осінь культури – найбільш прекрасна і витончена пора. Пізні квіти культури – найбільш вишукані її квіти. У цей час у культурі досягається найбільша гострота пізнання і найбільша складність” [4, 252–253].

У культурі завжди існує небезпека застою й закостенілості. Якщо в неї з'являються риси самовдоволення і вона починає боготворити себе, то поступово втрачає і своє найвище призначення і божественний зміст. З духовного символу життя культура перероджується в “лицемірну неправду”, що перешкоджає здійсненню будь-якої творчості. І тоді навала варварства стає неодмінною передумовою подолання її закам'янілості і застою. Варваризація культури означає, зокрема, і появу принципово інших цінностей, формування яких відбувається в процесі становлення нового життя.

Так, в епоху розквіту античного суспільства мали місце певна обмеженість і навіть самовдоволення культури, що ґрунтувалася на впевненості у винятковості й самодостатності еллінського світу. І тільки в період упадку виникають сумніви, раніше не відомі, з'являється прагнення пізнати і зрозуміти інший світи: “Тоді в мистецтві знайшли прорив за межі класичної досконалості цього земного світу, придушеного замкненим куполом небес. І назустріч цій глибокій тузі, якою занедужала культура, прийшло християнське одкровення із самої глибини життя, з таємничих її надр” [4, 253].

Християнство, що зароджувалося, спочатку сприйняте античністю як варварство, своїм одухотвореним світлом фактично затьмарило старіючу античну культуру. Однак

значно пізніше, уже з позицій латинської культури Західної Європи, що розвивається, стає зрозуміло, що саме християнство і християнська Церква врятували античність для вічності.

У розвитку західноєвропейської культури М.Бердяєв виокремлював два основних етапи: середньовічний, що завершився християнським Ренесансом; гуманістично-секуляристичний, кризу і занепад якого ми найбільшою мірою відчуваємо в сучасну добу. XX століття виступає часом переходу від гуманістичної фази до релігійної, тобто духовно оновленої культури.

Головним завданням середньовічної фази західнохристиянської культури, на думку М. Бердяєва, було дисциплінувати, різнобічно розвинути й одухотворити людину або акумулювати “духовну енергію” у розвитку особистості і західній культурі”. До XIII ст. середньовічна стадія європейської культури завершує свій розвиток, середньовічна культура починає сковувати й обмежувати творчі сили людини в історичних умовах, що змінилися.

Самоствердження людини в період гуманізму підвело її до межі духовного самознищення. Разом із зростанням бажання жити повним земним життям і насолоджуватися його благами слабшає інтерес до творчості. Духовність поступово згасає і культура перетворюється в щось упредметнене, тобто цивілізацію. Але, хоча ця тенденція й має універсальний характер, деградація культури і її трансформація в цивілізацію не є єдиним призначенням творчого духу культури. Культура може обрати інший шлях – шлях релігійного перетворення життя і за допомогою цього – реалізації справжнього буття. Цілком можливо, що перетворення західноєвропейської культури буде здійснено цим шляхом, що увічніть справжні цінності і створить реальні умови для творчості.

Те, що сьогодні відбувається з європейською культурою, означає початок процесу її поступового занепаду. Вона стає дедалі більш відстороненою, за своїм характером менш онтологічною і поступово віддаляється від своїх творчих джерел. Пройшовши вершину свого розвитку, вона стає усе більш витонченою і занепадницькою. Однак занепад сучасної європейської культури якісно відрізняється від занепаду культури в епоху античності: “Нині і саме християнство старіє, у ньому вже немає творчої молодості. А нового релігійного світла ще не видно. В історії відбуваються періодично припливи варварства, внутрішнього і зовнішнього. Ці припливи варварства мають не лише негативне значення, вони оновлюють старіючу і холодіючу кров старого світу. До культури долучаються нові стихії і дають їй нові життєві соки” [4, 254].

На думку М.Бердяєва, російська революція і світові війни демонструють початок нашестя варварства на європейську культуру зсередини, а ззовні їй загрожує навала зі Сходу. Однак трагізм сучасного становища європейської культури полягає в тому, що ні внутрішнє, ні зовнішнє варварство ніяк не пов'язані з природно-божественними першопочатками буття. Внутрішнє варварство вже зазнало обробки на фабриках і заводах і є повстанням науково-технічної цивілізації проти вищої культури. У зовнішньому варварстві переважає мусульманський Схід, що порівняно з християнством нічого якісно вищого дати не може, а лише спотворює і псує християнську ідею: “Від цього варварства не можна чекати припливу творчих сил. Європейська культура підходить до якоїсь страшної межі” [4, 255].

Християнство “розімкнуло поганське небо” і дало змогу усвідомити трагізм культури в сучасному світі: “У найбільш витончених плодах культури відчувається невдоволення культурою, недостатність культури, хворобливий надлам у ній, пошуки шляхів до понадкультурного буття. Криза культури і пошуки нового буття, що перевищує культуру, відбувається в тій обраній меншості, що пізнала культуру до кінця і зжило шляхи культури, у вищому культурному шарі” [4, 257].

Однак, зазначав М.Бердяєв, для абсолютної більшості людей ніякої кризи культури не існує – широкі маси населення тільки починають долучатися до культури і, щоб

усвідомити її кризу, мають пройти всі її шляхи. Не можна побачити понадкультурне, перебуваючи на докультурному рівні. Тому криза культури, на думку мислителя, – явище суто аристократичне, і до його адекватного сприйняття може дійти лише дуже незначна меншість: “Культура ніколи не існувала для всієї маси людства і ніколи не була задоволенням її запитів і вимог. Народність культури зовсім не означала відповідності рівню народних мас і виконання їх замовлень. Народність була вираженням духу народу, геній міг його краще виражати, ніж маса” [3, 355]. При цьому під аристократизмом Бердяєв розумів не соціальний статус, а привілей на духовну творчість.

Під народністю культури усе більше починають розуміти її відповідність рівню свідомості народу; від культури вимагають, щоб вона враховувала запити людей праці, а це фактично призводить до її переродження і розчинення в цивілізації. Причому панування мас у культурі здійснюється як в умовах буржуазних демократій із замаскованою диктатурою грошей, так і за комуністичної влади з відкритою диктатурою світогляду.

Маси починають поступово вторгтися в культуру, прагнучи пристосувати її до своїх потреб й панувати над нею, і цей процес неминуче спричиняє якісне зниження рівня культури. А висока культура усамітнюється в колі вузької духовної еліти, стаючи фактично незрозумілою і тому зовні непотрібною народові: “Культура в широкому змісті притягується до соціальної щоденності життя мас. Культура еліти ще більш усамітнюється, робиться рафінованою, у ній виявляються ознаки смерті, і її представники здобувають смак до смерті. Це є декаданс у культурі, висихання джерел життя. Інша частина культурних діячів хоче врятуватися, пристосовується до мас, до їхніх смаків і запитів, намагається виконати соціальне замовлення. Але саме існування культурної еліти, відірваної від усенародного життя, робиться усе більш і більш непотрібним і ненормальним. Вона не має майбутнього” [3, 357].

У суспільствах ліберальних демократій діяльність творців культури залежить від капіталу і вульгарних смаків юрби. Культурна творчість перетворилася в діяльність з одержання грошей і обслуговування економічно панівних, але загалом малокультурних шарів суспільства: “Капіталізм XIX століття з його економізмом і прихованою диктатурою грошей спотворив і деформував чистоту культури, пристосував її до інтересів буржуазних класів” [3, 356].

Культурний індивідуалізм і лібералізм буржуазної доби долаються в Радянському Союзі за допомогою всенародної, тобто колективної культури. Останню в умовах панування комуністичної ідеології розуміли виключно як культуру соціального замовлення. Діячі культури задихалися в атмосфері тотального контролю й обмежень, накладених на їхню творчість політичним режимом: “Чи є в цьому хоч якась частка правди, і чи можна цьому протиставляти старий індивідуалізм і лібералізм? Думаю, що є велика частка правди, і що не можна цьому протиставляти індивідуалізм і лібералізм, які зовсім вивітрилися і розклалися. Правильним є розуміння культурної творчості як служіння понадособистісній меті. Егоїзм інтелектуального шару не може бути виправданий. Ідея служіння майже зовсім зникла в ренесансній і ліберальній епоху” [3, 357]. Але, на думку М.Бердяєва, служіння має бути актом свідомої поведінки особистості; воно не може бути нав'язане кимось у вигляді військової повинності. Ідея понадособистісного служіння може бути реалізована лише в процесі вільної творчості, як вираження високої духовності людини.

Диктатура світогляду паралізує творчість і схиляє до сервілізму, спричинює моральну деградацію творців культури, змушуючи їх виконувати політичні замовлення, часто проти власної совісті. Суспільству все більшою мірою стають потрібними не творці культури, а служителі, які за матеріальну винагороду слухняно дотримуються встановлених владою ідеологічних постулатів. За таких умов “інтелектуальному шарові загрожує або загибель, зникнення через непотрібність, або перетворення в слухняних чиновників ідеократичної держави, що практикує диктатуру над духом. Вища культурна,

інтелектуальна верства вже давно живе замкнутим, ізольованим життям, відірваним від усякого широкого соціального базису, від життя всенародного” [3, 358]. Замість ідеї органічного ладу суспільства XIX і початку XX століть мир рухається до єдності, заснованої на дегуманізації й авторитарних диктатурах.

Зняти суперечності між демократичним і аристократичним першопочатками в культурі може тільки нове духовне відродження, покликане перебороти обмеженість культурного буття. Але щоб досягти цього, людство повинне пройти свій культурно-історичний шлях до кінця. І окрема людина, а в її особі і все людство повинні зрозуміти обмеженість власне культурної сфери розвитку. Воно має усвідомити необхідність переходу від об'єктивованого, тобто культурного, буття до вільної духовної творчості. Без формування такої принципово нової духовності перебороти кризу в сучасній культурі, на думку мислителя, неможливо.

Цивілізація усе рішучіше витісняє культуру з життя людини, яка через це змушена прагнути до пошуку нової духовності у світі. Колишні її форми, у тому числі й релігійні, уже не здатні перебороти кризу культури, що поглиблюється. Адже історично християнство було не тільки божественним одкровенням, а й одкровенням людини і, як результат її зусиль, часто спотворювало чистоту Божої чесноти. І хоча в християнській церкві людина могла спілкуватися з Богом, однак церква, підкреслював М.Бердяєв, – це ще не Бог, в ній іноді брали гору мирські спокуси, і тоді священним проголошувалося те, що було продуктом занепалялого світу і містило в собі риси його пороків.

Тож, на думку М.Бердяєва, необхідним є суд над християнством, котрий допоміг би людині побачити справжні шляхи її земного світу. Це – суд над обожнюванням людської слабості, що принижує людську гідність. Історія підкорила собі християнство, яке стало мирським, спотворило справжню ідею Бога. Тому суд над християнством є водночас і суд над історією, в якій помилкові символи перемогли справжню духовність: “Суд над християнством є очищення, і він розкриває шлях для перетворення життя. Суд означає, що людина поставлена перед неприхованими, оголеними реальностями. І це добре. Занепад багатьох історичних святинь може означати, що людина наближається до справжньої святині, святині святинь, наближається до Бога. Бог не має потреби в людському освяченні. Він споконвічно святий. А для світу святість Божа є суд” [3, 358–359].

Нині, продовжує Бердяєв, катування і знущання над людиною почали розглядати як богоугодну справу, а людським порокам надають священного статусу: “Усередину християнства, як явища людського, перенесли комплекси людського душевно-тілесного життя, що розкривається і пізнається психопатологією, – садизм і мазохізм, катування іншого і катування себе” [3, 359]. Залякування людей пеклом і дияволом до величезних розмірів розширили його царство у свідомості людини: “Так створився справжній духовний терор. Звільнення душі від демонів, що роздирають її, можливе лише в очищеній духовній релігії” [5, 300]. Якщо припустити існування пекла з його вічними катуваннями, то вимога високої духовності і моралі позбавляється всякого сенсу, оскільки людину за допомогою духовного терору примушують любити ближнього. А тим часом справжня духовність, що містить у собі здатність до самопожертви в ім'я інших, не припускає очікування за це якогось покарання або винагороди. Вона має бути іманентною властивістю людини, її душі.

Поділ на добро і зло в земному світі є результатом його занепаду. Нерозуміння цього спричиняє об'єктивацію зла. Караючи за злочини, люди самі роблять злочини, тому що “породжують колективне задоволення від заподіяння болю”. Їм властиво шукати козлів відпущення, ворогів, у яких вони убачають причину всіх своїх лих і нещастя. Людина має право і повинна боротися зі злом, припиняти злочин, але це не має провокувати жорстокість, бажання карати, відчуття радості від самого процесу покарання. Держава захищає людину від зла, бореться зі злочинами, і в цьому полягає її позитивне значення. Однак, узаконюючи систему покарання, перетворюючи її в природний стан суспільства, вона фактично об'єктивує зло.

Справжнє християнство, зазначає філософ, завжди було релігією любові і всепрощення. Христос викривав фарисейство ревнителів закону, не кидав каміння в грішницю і не намагався судити її. Для нього людина незрівнянно вища від усіх вигаданих нею заборон і законів: “Сутність християнства і найбільша його новизна була в розкритті людяності Бога, у богоолюдненні, у подоланні прірви між Богом і людиною. Ця істина про богоолюднення криється за умовними і символічними формами догмата. Усе, що в християнстві й навіть у Євангеліях є протилежним цій вічній божественній людяності, є екзотеричним для зовнішнього вживання, педагогічним, пристосованим до занепаoloї людської природи” [1, 313]. Людина не є Богом, хоч і співпричетна до божественного творіння, тому жоден із записаних нею догматів не може мати абсолютне, тобто тотожне божественному одкровенню, значення.

Нині християнство, на думку М.Бердяєва, виступає релігією залякування і страху. Інше розуміння навчання Христа у ті давні часи, коли воно виникло, важко собі уявити, адже залякування і покарання були необхідною і природною складовою життя людей у цей період історії. Однак те, що було обов'язковим елементом на ранніх ступенях існування людини, може бути неприйнятним у сучасних умовах. Ідея пекла сьогодні вже не утримує людей у церкві, а, навпаки, відштовхує від неї. У моральному, як і загалом у духовному розумінні, середньостатистична людина значно виросла порівняно з давніми часами, і страх не може бути для неї основою віри: “Людство вступило в часи, коли в релігії елемент страхання і погроз жорстокою карою постає лише на руку войовничому безбожництву” [1, 313].

Нині судові функції – це прерогатива держави, яка може чудово лякати ними людей. А релігійне або духовне страхання людини сьогодні вже неприпустимі, доводить мислитель: “Для мого релігійного почуття і свідомості неприйнятні й ті елементи самого Євангелія, що мають судовий, каральний характер і лякають пеклом. Я щодня молюся про тих, хто страждає пекельними муками, і тим самим припускаю, що ці муки не вічні, це дуже важливо для мого релігійного життя. Головний аргумент на захист Бога все ж таки розкривається в самій людині, в її шляху” [1, 313]. Тому нині важко захищати не саму віру в Бога, а її обґрунтування в християнському вченні.

Люди завжди обирали і проходили різні шляхи. Були серед них такі, які придушували і підкоряли, карали й мучили, але були й апостоли, мученики, пророки, які безкорисливо творили добро та йшли на будь-які жертви в ім'я гідного життя іншої людини. Було явище Христа і його розп'яття.

На думку М.Бердяєва, у нинішню добу навіть пересічна людина починає розуміти велике призначення безкорисливої любові. Завдяки їй зростає почуття протесту проти посередності і знеособлювання в сучасному суспільстві, поглиблюється розуміння необхідності зміни колишніх ідолів та ідеалів новою духовністю. Людство впритул підійшло до межі, за яким культура перетворюється в нове життя і нове буття. Творчість культури має стати творчістю людини, набравши рис вищого творення. Людство має духовно переродитися, перебороти культуру і наблизитися до межі земного світу, за якою – світ абсолютного буття. Ця близькість межі може породити і вже породжує в багатьох відчуття кінця, духовної катастрофи, яке буде поступово переборюватися в процесі внутрішнього просвітління оновленою творчістю.

Таке оцінювання видатним мислителем нинішнього стану культури цілком відповідає тому стану речей, який склався нині в Україні: панування обивательщини, сірої буденщини, острах перед духовною катастрофою, що нібито наближається. Як показує у своїх працях М.Бердяєв, цієї катастрофи можна уникнути, якщо спрямувати розвиток культури у правильному напрямі, віддавши перевагу духовному, а не матеріальному чиннику, не давши змоги масовому споживацтву витіснити культуру душі, а церковним культам підмінити собою істинну віру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бердяев Н.А.* Самопознание [Опыт философской автобиографии]. – М., 1991.
2. *Бердяев Н.А.* Смысл творчества // *Бердяев Н.А.* Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989.
3. *Бердяев Н.А.* Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи // *Бердяев Н.А.* Философия свободного Духа. – М., 1994.
4. *Бердяев Н.А.* Философия неравенства. – М., 1990.
5. *Бердяев Н.А.* Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого // *Бердяев Н.А.* О назначении человека. – М., 1993.